

Landbrugets plads i dansk økonomi*)

Af POUL MILHØJ**)

I 1960 var kun godt $\frac{1}{6}$ af alle erhvervsudøvende mennesker her i landet beskæftiget i landbruget, og i midten af dette årti er landbrugsproduktionen nede på under $\frac{1}{10}$ af landets samlede produktion. Landbrugseksporten – for at være præcis: uden konserver og sukker – er nu ved at nå ned på $\frac{1}{3}$ af vor samlede vareeksport, og til den samlede valutaindtjening ved salg af varer og tjenestr bidrager landbruget med $\frac{1}{4}$.

For at forstå baggrunden for landbrugets nuværende placering i dansk økonomi kan det være nyttigt at se tilbage på den udvikling, der har fjernet landbruget fra den langt større plads i vort erhvervsliv, som det indtog i forrige århundrede. Et sådant langt tilbageblik viser, at landbruget i 1870 beskæftigede lige godt halvdelen af alle erhvervsudøvende mennesker her i landet. Ved århundredskiftet var man kommet noget under halvdelen. I 1940 var man nede på $\frac{1}{3}$ og i 1950 på godt $\frac{1}{4}$; og så er det gået meget stærkt siden. Alene på de 10 år mellem folketællingerne i 1950 og 1960 faldt landbrugets andel af samtlige erhvervsudøvere fra denne godt $\frac{1}{4}$ til godt $\frac{1}{6}$.

Som bekendt dækker disse tal over en klar forskel mellem udviklingen, som den foregik indtil den anden verdenskrig og så udviklingen, som den har formet sig efter krigen. Når landbruget tabte terræn før 1914 og i mellemkrigstiden, var det næsten kun ensbetydende med, at erhvervet ikke fik fuld andel i tilgangen til arbejdsmarkedet. I de sidste 20 år er

*) Artiklen, der er afsluttet i januar 1967, er bygget over et foredrag med samme titel holdt i »Nordiske Jordbrugsforskeres Forening – Den danske afdeling« den 23. februar 1966.

**) Professor ved Handelshøjskolen i København.

Landbrugets plads i dansk økonomi*)

Af POUL MILHØJ**)

I 1960 var kun godt $\frac{1}{6}$ af alle erhvervsudøvende mennesker her i landet beskæftiget i landbruget, og i midten af dette årti er landbrugsproduktionen nede på under $\frac{1}{10}$ af landets samlede produktion. Landbrugseksporten – for at være præcis: uden konserver og sukker – er nu ved at nå ned på $\frac{1}{3}$ af vor samlede vareeksport, og til den samlede valutaindtjening ved salg af varer og tjenestr bidrager landbruget med $\frac{1}{4}$.

For at forstå baggrunden for landbrugets nuværende placering i dansk økonomi kan det være nyttigt at se tilbage på den udvikling, der har fjernet landbruget fra den langt større plads i vort erhvervsliv, som det indtog i forrige århundrede. Et sådant langt tilbageblik viser, at landbruget i 1870 beskæftigede lige godt halvdelen af alle erhvervsudøvende mennesker her i landet. Ved århundredskiftet var man kommet noget under halvdelen. I 1940 var man nede på $\frac{1}{3}$ og i 1950 på godt $\frac{1}{4}$; og så er det gået meget stærkt siden. Alene på de 10 år mellem folketællingerne i 1950 og 1960 faldt landbrugets andel af samtlige erhvervsudøvere fra denne godt $\frac{1}{4}$ til godt $\frac{1}{6}$.

Som bekendt dækker disse tal over en klar forskel mellem udviklingen, som den foregik indtil den anden verdenskrig og så udviklingen, som den har formet sig efter krigen. Når landbruget tabte terræn før 1914 og i mellemkrigstiden, var det næsten kun ensbetydende med, at erhvervet ikke fik fuld andel i tilgangen til arbejdsmarkedet. I de sidste 20 år er

*) Artiklen, der er afsluttet i januar 1967, er bygget over et foredrag med samme titel holdt i »Nordiske Jordbrugsforskeres Forening – Den danske afdeling« den 23. februar 1966.

**) Professor ved Handelshøjskolen i København.

der derimod foregået en egentlig, og ligefrem dramatisk stor *afvandring* fra landbruget. Det er fristende at anføre endnu et par tal for at vise dette omslag i udviklingen: I løbet af mellemkrigsårene skete der en beskednen nedgang i landbrugets arbejdsstyrke. Men alt i alt blev det kun til et fald på godt 10.000 helårsarbejdere – eller et par procent i løbet af de 20 mellemkrigsår. Siden 1945 andrager nedgangen godt og vel 225.000 helårsarbejdere – hvilket er lidt mere end en halvering i løbet af disse 20 år.

Det er velkendt, at tendensen i denne udvikling ikke er noget enestående for Danmark. Den genfindes i større eller mindre målestok i de fleste lande med en veludviklet økonomi. Set i verdensmålestok er den endda så at sige selve kernen i det, vi kalder økonomisk vækst. Den dybere mening med dette udtryk er jo, at vor velstand er steget. Den stigende velstand er kun til en vis mæthedsgrænse at *spise* mere – og spise mere raffineret. Dernæst er det at udvide forbrugsfeltet: først til industrivarer, så til tjenesteydelser spændende fra transport, telefonkommunikation m. v. til sygdomsbekæmpelse, kulturelle goder og uddannelse m. v.

Alt i alt ville det være ikke så lidt sørgeligt, om man trods de sidste 100 års voldsomme stigning i de fremskredne landes produktion stadig havde en lige så stor andel af befolkningen i disse lande sysselsat med at lave madvarer.

De kræfter, der ligger bag sammenhængen mellem økonomisk vækst og nedgang i landbrugets andel af den samlede beskæftigelse, kan deles i kræfter på efterspørgselssiden og kræfter på udbudssiden.

På *efterspørgselssiden* sker der som sagt det, at folk ikke anvender så farligt meget mere af deres større indkomster til at spise for – indkomstelasticiteten for fødevarer er ikke stor. Når først det at spise sig mæt er nået, stiger efterspørgslen efter landbrugsvarer derfor *stort set* kun i takt med stigning i folketallet – når bortses fra, at man vil have bedre kvaliteter, er mindre påpasselig med ikke at smide væk o.s.v.

Der er altså ikke noget mærkværdigt i, at landbrugets andel af beskæftigelsen er gået ned, efterhånden som velstanden er steget. For dansk økonomi er der bare det kedelige ved det, at dansk landbrug er et eksporterhverv, som sælger $\frac{2}{3}$ af sin produktion udenfor landets grænser. Betragter vi f. eks. Danmark, Tyskland og England under eet og husker på, at hovedparten af den danske landbrugseksport går til de to andre lande – ja så er det jo klart, at en i og for sig gunstig udvikling henimod, at der skal en mindre del af de 3 landes samlede befolkning til at føde den, må rejse særlige problemer netop for den danske

økonomi. Når den har specialiseret sig i at lave fødevarer, har den naturligvis sværere ved at få del i velstandsstigningen – da denne stigning i velstand netop *ikke* består i, at man bruger væsentligt mere af, hvad vor økonomi frembringer. Men det kunne måske endda gå. For det første kunne man drage fordel af, at folketallet indenfor de 3 lande vokser. Og for det andet kunne man måske med held konkurrere med de øvrige leverandører til markedet og måske sætte sin andel i leverancerne op.

Sådan *var* situationen jo omtrent, dengang dansk økonomi næsten overvejende var integreret i den voksende engelske industriøkonomi i forrige århundrede. Godt nok anvendte den enkelte englænder en aftagende andel af sin indkomststigning til føde. Men der blev flere englændere, og de anvendte dyrere varianter af fødevarer. Og – væsentligst af det hele – England erkendte, at det tjente mest på sin blomstrende industri. Man så derfor med glæde på overflytning af arbejdskraft fra landbrug til industri og på import af landbrugsvarer, som holdt pris- og lønniveau nede. Trods landbrugsprotest undlod man at beskytte Englands eget landbrug, og man favoriserede ikke den ene fremfor den anden af de udenlandske leverandører.

Men her skete der som bekendt en ændring op igennem dette århundrede. Både England og vore andre aftagerlande har beskyttet deres egne landbrug. Vi har derfor ikke alene mødt det naturlige, at øget velstand ikke omsætter sig i ligeså stærk stigning i fødevareforbruget – hvilket i sig selv kan gøre det vanskeligere for et ret ensidigt landbrugseksporterende land at få del og lod i velstandsstigningen. Vi har også måttet slå med vekslende, men i det væsentlige tiltagende støtteforanstaltninger for vore konkurrenter.

Så meget om efterspørgselssidens ansvar for, at landbruget ikke længere er det beskæftigelsesmæssigt største erhverv.

Går vi over på *fremstillingssiden*, er det også nemt at finde grunde til, at udviklingen her som i andre lande har formet sig, som den har.

For det første kan man klare sig med færre folk i landbruget og endda lave mere, d.v.s. få en større produktion pr. mand, hvis man bliver dygtigere. For det andet kan man lave mere pr. mand, hvis man benytter et mere effektivt kapitalapparat. Og for det tredje kan man få en større produktion pr. mand, hvis man koncentrerer sig mere om hovedopgaven – d.v.s. at fremstille de primære landbrugsvarer – og skubber resten fra sig. Det sidste er det, man kalder arbejdsdeling mellem erhvervene.

Alle tre ting er sket både i forrige og i dette århundrede. Ikke mindst det sidste. Som afdøde lektor Vedel-Petersen udtrykte det, er landmændene blevet mere og mere *egentlige landbrugere*. De har skubbet slagtning, mejeriarbejde, frørensning o.m.a. fra sig. De køber håndværks- og industrihjælp i stigende omfang, og de udnytter alle de fremskridt i viden, metoder og organisation, som er udviklet i andre erhverv, i organisationerne, i skoler og læreanstalter og i forskerens laboratorier. Kort sagt landbruget er blevet et led i et stadig mere arbejdsdelt samfund, og det har sat landbrugsproduktionen pr. mand op.

Spørger man nu, om denne forøgelse i produktionen pr. beskæftiget har været større eller mindre i landbruget end i andre erhverv, må man vel erkende, at svaret på den art spørgsmål altid bliver tøvende. Et nogenlunde rimeligt billede af hovedtendensen kan man dog nok få, hvis man deler op og betragter tiden indtil den anden verdenskrig for sig og årene siden krigsafslutningen for sig.

For tiden fra omkring år 1900 og indtil 1938 kan man ikke udtale sig med større sikkerhed om spørgsmålet, hvis man holder sig til en sammenligning alene med andre *varefremstillende* erhverv. De tal, vi har for sådanne totalberegninger, kan ganske vist nok udskille landbruget, men, når vi ser tilbage i tiden, ikke de øvrige erhverv hver for sig¹⁾.

Alt taget i betragtning er der vel grund til at formode, at industri og offentlige værker m.m. satte produktionen mere op pr. mand i første halvdel af dette århundrede end landbruget. Dels var de tekniske fremskridt og de fremskridt, der fulgte af at tage helt ny vareproduktioner op, nok størst i byerhvervene. Dels havde landbruget jo en relativt billig arbejdskraft. – Sammenligner man med nutiden, kan man vel ligefrem sige, at landbruget flottede sig med arbejdskraft, eller havde skjult arbejdsløshed, mens forholdet i byerhvervene jo var, at fagforeningerne holdt lønnen så meget oppe, at arbejdsløsheden blev åbenlys.

Sammenligner vi derimod væksten i landbrugsproduktionen pr. mand med væksten i den *samlede* nationale produktion pr. mand, d.v.s. ikke alene med vareproduktionen, men med vareproduktion og produktion af tjenester, er der ingen tvivl om, at landbrugsproduktionen pr. mand steg mere end det samlede nationalprodukt pr. mand. Dette er meget væsentligt for bedømmelsen af landbrugets placering i dansk økonomi og i det hele i en hvilken som helst økonomi.

¹⁾ Kjeld Bjerke og Niels Ussing: Studier over Danmarks Nationalprodukt 1870-1950. København 1958.

Når landbrugsproduktionen pr. mand indtil 1939 steg stærkere end den samlede produktion af varer og tjenester pr. mand, må landbrugets andel i den samlede beskæftigelse være gået stærkere tilbage end dets andel i det samlede nationalprodukt. Fra 1895 til 1938 faldt landbrugets andel af arbejdsstyrken således fra 45 til 28 %. Men i samme periode faldt dets andel af den samlede nationale produktion (her opgjort som nettonationalprodukt) kun fra 29 til 21 %.

Det var nu perioden op til 2. verdenskrig, der altså indebar stærkere produktivitetstigning i landbruget end i erhvervslivet som helhed, mens det er usikkert, om landbrugsproduktionen indtil krigen steg mere pr. mand end produktionen pr. mand i andre *vare*produktioner.

I så henseende er der ikke megen tvivl for tiden efter krigen. Når lige bortses fra offentlige værker, er der næppe noget varefremstillende erhverv, hvis produktion er steget så meget pr. mand som landbrugets. Tages f. eks. industrien til sammenligning, var der efter et groft skøn en vækst på ca. 60 % i bruttofaktoringkomst pr. ansat mellem 1948 og 1964, mens bruttofaktoringkomsten pr. ansat i landbruget ligeledes efter et groft skøn i 1964 var henved 3 gange så stor som i 1948.

Dertil kommer så, at produktionen pr. mand i de tjenesteydende erhverv som helhed efter al sandsynlighed er steget mindre end i de varefrembringende. Hvis man derfor ser på, hvor meget mere landbrugsproduktionen pr. mand er steget end den *samlede* nationale produktion af varer og tjenester, vil man utvivlsomt finde en stærkere overvægt i landbrugets favør, end man fandt for førkrigstiden.

Landbruget har således konstant afgivet mere af sin beskæftigelsesandel end af sin produktionsandel. Dette gjaldt allerede før krigen, men dengang var tendensen svag, og udviklingen langsom – navnlig fordi landbruget kunne fastholde sine medhjælpere til en relativt lav løn. Det gælder efter krigen. Og her har udviklingen været voldsom – navnlig fordi ekspansionen i andre erhverv har trukket arbejdskraft bort fra landbruget trods kraftige stigninger i medhjælperlønnen.

Man kan så spørge, om den vækst i præstationen pr. mand, som er vundet op igennem århundredet, er vundet ved, at landbruget har sat sig på en særlig rigelig del af tilvæksten i landets samlede kapitalapparat. Betragtes igen de to perioder hver for sig, er svaret for tiden indtil 1939 nok nærmest nej. I hvert fald hvis man holder sig til de egentlige landbrugsinvesteringer. – Dermed er der naturligvis intet sagt om, hvorvidt landbruget drog større fordele af de store fælles investeringer i havne, baner, skoler m.v. end andre erhverv.

Men landbrugets egne investeringer udgjorde efter alt foreliggende en faldende andel af de samlede årlige danske investeringer i dette århundredes første fire årtier.

Derimod er billedet noget anderledes for efterkrigsårene. Her er det netop karakteristisk, at landbruget har søgt at kompensere bortvandringskraften af arbejdskraft med at anskaffe sig et større og bedre kapitalapparat. Landbrugets andel i de samlede investeringer holdt sig nogenlunde konstant op til slutningen af 1950'erne, hvilket sammenholdt med faldet i dets andel af den samlede produktion var ganske meget. Med den stærke vækst i industri- og byggearbejder m. v. i 1960'erne har landbrugets andel i investeringerne da også vist tilbagegang.

Det sammenfattende billede, at landbrugets andel af den samlede beskæftigelse i de sidste 100 år er faldet mere end dets andel i den samlede produktion, er væsentligt for bedømmelsen af landbrugets placering i nutidens økonomi. Sagen er jo, at *sådan skulle det netop gerne være gået*. Det er led i udviklingen af vor levestandard, at vi ikke i bogstavelig forstand spiser forøgelsen op. Og det er led i vore fremskridt, at vareproduktionen bliver mere effektiv. Dette skyldes dels investeringer indenfor det enkelte erhverv. Dels og vel nok ganske særligt skyldes det imidlertid arbejdsdeling. Arbejdsdeling både mellem erhvervene indbyrdes og mellem erhvervene på den ene side og samfundet i videre forstand på den anden. Sagt på en anden måde: Netop ved at man skubber arbejdskraft fra sig, bliver de tilbageværende mere effektive, samtidig med at de, der forlader erhvervet, bliver mere effektive i deres nye end i deres hidtidige beskæftigelse. Heri ligger der jo bl. a., at man specialiserer sig og derved udvikler særlige færdigheder, kan nå op et rationelt produktionsomfang o.s.v., og hvad man opnår i et erhverv, kommer også de andre tilgode. – Det er således vel nok et relevant spørgsmål, om ikke f. eks. den kemiske industris udvikling af billig storproduktion af ukrudtbekæmpelsesmidler har bidraget mere til forøgelse af landbrugsproduktionen pr. mand end til forøgelse af industriproduktionen.

Dertil kommer så det yderst betydningsfulde, at produktionsfremskridtene i de vareproducerende erhverv i meget høj grad beror på, hvad der er udrettet i de tjenesteydende. Jordbrugsforskning, teknisk forskning, skoler, sygehuse og megen anden produktion indenfor de tjenesteydende erhverv bidrager til landbrugets produktivitet. Om disse tjenesteydende erhverv gælder det imidlertid, at de vel er blevet mere effektive, men ifølge sagens natur kan den produktion, som de målt i penge yder pr. mand, ikke stige så farlig meget. Vil man have mere

forskning, uddannelse, sygebehandling o. s. v., må man jævnt hen have lige så mange flere forskere, undervisere, læger m. v.

Rationaliseringsmuligheder har der naturligvis været også på det område. Men omvendt har man også måttet erkende, at ydelserne ofte bliver endnu bedre, hvis man beskæftiger endnu flere f. eks. pr. undervist person, pr. nyt forskningsinstitut eller pr. behandlet person.

Des mere arbejdsdelt vort samfund er blevet, des mere arbejder vi med på hinandens produktionsresultater. Men det er først og fremmest i de varefremstillende erhverv, at produktionen pr. mand stiger. Derfor har de – og ikke mindst landbruget – fået en mindre andel af den samlede beskæftigelse uden tilsvarende fald i deres andel af den samlede produktion.

Af disse særlige fremskridt i varefremstillingens effektivitet følger det velkendte forhold, at varer stiger mindre i pris end tjenesteydelser. Det er igen det, der gør, at det ofte er mere fristende at kassere end at lade reparere. Og des større fremskridt i produktiviteten, des relativt billigere bliver varen. På nogle vareområder udløser faldet i de relative priser en sådan forbrugsstigning, at prisleddet ophører, medmindre afsætningen fremtvinger yderligere produktivitetsfremskridt.

På andre områder holder det relative prisledd sig. Men er afsætningen steget, indebærer det ikke noget indkomstfald for de beskæftigede på området. Ofte tværtimod.

Landbrugsvarer er afgjort – som produktivitetsfremskridtene tilsiger – faldet relativt i pris, når der ses bort fra støtten rundt om i landene.

Men! Som følge af at voksende velstand (og den består jo netop i det, at varerne bliver billigere sammenlignet med prisen på den menneskelige arbejdskraft) naturligt bruges til andet end fødevarer, udløser prisleddet for landbrugsvarer *ikke* nogen synderlig stor forbrugsudvidelse. Prøver vi igen at anskue dansk landbrug som led i Englands, Tysklands og Danmarks samlede økonomi, skulle denne udvikling – stigende produktivitet i landbruget overfor en langt mindre stigning i afsætningsmulighederne betyde, at endnu flere forlod landbruget. Derved ville stigningen i udbudet af landbrugsvarer aftage. Og det måtte fortsætte, indtil de tilbageværende fik indkomster på linie med dem, der tjenes i andre erhverv. Endvidere ville det blive de dygtigste, de, der bedst havde udnyttet fremskridtene, som blev tilbage. Blandt dem ville der formentlig være en overvægt af danske landmænd.

Som bekendt er det *ikke* det, der sker. Tværtimod. Den helt naturlige tendens til relativt prisledd for landbrugsvarer modvirker man med

flid gennem støtteforanstaltninger. Det bremser afvandringen, derved fortsætter produktionsudvidelsen, og prisfaldet kan blive endnu dybere, hvilket man så rundt om i landene igen afbøder ved at spærre af for udenlandske varer. Derved modvirker man godt nok prisfaldstendenser i det enkelte land. Men det betyder så rigtignok også, at tilpasningsproblemet bliver så meget større for det danske landbrug.

Som eksporterhverv skal det da ikke alene indrette sig på, at fødevarerefterspørgslen stiger relativt langsomt, men også på, at en større del af denne efterspørgsel på forhånd reserveres eksportmarkedernes egne producenter.

Meget groft og summarisk kan man sige, at når Danmark i årene efter den anden verdenskrig først havde en relativt beskedent økonomisk vækst og siden har oplevet, hvad man har kaldt den anden industrielle revolution, så skyldes det agrarprotektionismen i vore aftagerlande. Det er som sagt summarisk udtrykt. For det er vel åbenlyst, at et så udpræget landbrugsland som Danmark ikke kunne få fuld del i de fremskredne landes velstandsstigning, når den indebærer et relativt aftagende fødevarerforbrug. Men hvis industriekspansionen i vore aftagerlande i stedet for at hente arbejdskraft fra andre lande havde hentet den blandt landenes egne landbrugere – hvilket man kunne have gjort ved at undlade at prisstøtte dem – ja så kunne dansk landbrug formentlig endnu engang – ligesom da vi i det 19. århundrede med held hang med på vognen som fødevarerleverandør til den engelske industriekspansion – have haft basis for en kraftig ekspansion. Det gør trods alt ikke så meget, at en ringe del af velstandsstigningen spises op i form af fødevarer, hvis der i vore aftagerlande bliver færre om at producere disse fødevarer.

Dette er imidlertid drømmeri. Realiteten er, at landbruget støttes i vore aftagerlande, og et led i denne støtte er, at de begrænser importen. Det er dér, vi står. Og set i det lys, må vi være lykkelige for vor industrielle vækst og industriens hastigt stigende eksport. Man kunne jo endda spørge, om ikke det forhold, at vi tilsyneladende kan sætte industrieksporten op i takt med, at vi kan frembringe den til konkurrence-dygtige priser, burde tilsige, at vi opgav landbrugsstøtten. Derved ville man jo sænke hjemmemarkedspriserne og dermed en række råstofpriser samt muligvis lønningerne for industrien – og samtidig ville vandringerne fra landbrug til industri tiltage. Svaret må afhænge af, hvordan man bedømmer udsigterne for landbrugets fremtidige plads i vor økonomi.

Enhver sådan bedømmelse må bero på de forudsætninger, man op-

stiller. Ser man først meget langt ud i fremtiden, og anlægger man to meget optimistiske forudsætninger – 1) at højkonjunktoren holder sig og afsætter en jævn økonomisk vækst, og 2) at vi i de udviklede lande på en eller anden måde når til en fredelig overenskomst med de uudviklede lande om deling af jordens goder – tegner der sig navnlig to perspektiver, som kan være opmuntrende for dansk landbrug.

Det ene er, at landbrug trods den støtte, det får, vanskeligt kan blive synderligt tiltrækkende i de mere magre egne af Europa. Og ganske særligt ikke, hvis industrien fortsat ekspanderer. Man kan derfor meget vel forestille sig, at afvandringen fra landbruget bliver endnu kraftigere i vore aftagerlande end her i landet. Om ikke før, så efterhånden som de næste generationer af landboungdom vokser til. På den anden side kan dette så eventuelt modvirkes af, at der sætter sig en rationalisering igennem, som gør, at produktionsomfanget fastholdes. Naturbetingelserne mange steder i Europa taget i betragtning er det dog et spørgsmål, hvor store produktivetsreserver der er at trække på.

Det andet er U-landene. I nogle af de kredse, der beskæftiger sig med deres problematik, er det blevet en ret udbredt opfattelse, at mange U-landes fremtid *ikke* ligger i landbrug – trods den øjeblikkelige sult. Det vil føre for langt at gå ind på en nærmere begrundelse af denne opfattelse. Jeg skal derfor nøjes med at henvise til en række foredrag, som OECD's generalsekretær Thorkil Kristensen har holdt herhjemme i de senere år om denne problematik, hvori det navnlig er fremhævet, at de klimatiske betingelser for landbrugsproduktion i realiteten er ret slette i mange af de tropiske lande, at overgang til moderne og effektive produktionsmetoder i hvert fald tager én generation i landbruget, mens industriel masseproduktion faktisk kræver langt mindre omstilling hos arbejdskraften, og at selv med en stærk stigning i levelfod vil U-landene i lang tid fremover have et konkurrencedygtigt lønniveau i industriel masseproduktion.

Går udviklingen den vej, som flere mener, den gør, er det tænkeligt, at netop et land som Danmark med sit meget effektive landbrug kan få en stærkt stigende afsætning af fødevarer – og det vel at mærke til lande, hvor det endnu varer meget længe, inden man når det mætningspunkt, hvor velstandsstigningen vender sig mod andre varer.

Hvad man end vil mene om en sådan optimistisk vurdering, ligger dens eventuelle berettigelse under alle omstændigheder langt ude i fremtiden.

Vender man sig til spørgsmålet om udsigterne for de nærmeste års landbrugseksport, kan det egentlig ikke underkastes nogen økonomisk vurdering. Vore markeders køb er jo næsten til 100 % bestemt af, hvad man rent politisk beslutter sig for – eventuelt korrigeret af, hvad god høst eller misvækst må tilsige. Den afgørende indflydelse, udlandets politiske beslutninger samt svingninger i høst og produktion (endda over ret store dele af verden) har på dansk landbrugseksport, har gang på gang fået forudsigelser om selv den nærmeste fremtid til at slå fejl. Hertil kommer så for tiden usikkerheden om og da på hvilke vilkår, Danmark tilsluttes fællesmarkedet.

Et par ret almindeligt holdte betragtninger vil udviklingen dog næppe komme til at modsige afgørende.

Den første er, at der, så længe vore traditionelle markeder selv fører landbrugsstøttepolitik, *ikke* er udsigt til *nogen stabil afsætning*. Den evne, landbruget gang på gang har udvist til hurtigt at veksle mellem forskellige tyngdepunkter i produktionssammensætningen, bliver der formentlig rigelig anvendelse for også i de nærmest kommende år. Det gælder næppe alene en vekslen mellem kød og smør, fjerkræ o.s.v. Men også en vekslen mellem kvaliteter.

Omstillingsevnen er et af det danske landbrugs væsentligste aktiver, som det gælder om at fastholde og – gennem fortsat forsøgs- og forskningsvirksomhed – helst at styrke.

Den anden ligeså almindeligt holdte betragtning vedrørende de nærmeste år er denne. Ligeså lidt som vi kan vente et stabilt marked, kan vi vente et voksende marked. På kort sigt er landbrugsstøtten på vore gamle markeder *ikke* ude af takt med, hvad de pågældende landes landbrug kan leve op til. D. v. s., at støtten indtil videre kan fastholde en så pas stor produktion, at der ikke er basis for nogen mærkbar vækst i vor landbrugseksport. Måske er det snarere realistisk at regne med en vis nedgang. – Om det bliver det ene eller det andet, er vel navnlig et spørgsmål om, med hvilken fasthed fællesmarkedet kan gennemføre sin landbrugspolitik.

Tror man på dette perspektiv for de nærmest kommende år, må den politik, man vil føre overfor landbruget, have som mål at styrke evnen til hurtige omstillinger og at frembringe det, der kan afsættes, billigst muligt.

Des færre produktionskræfter, man sætter ind på at fremstille en given mængde landbrugsvarer, des mere tjener de enkelte på at deltage i produktionen. Eller sagt på en anden måde: forudsætningen for, at der

i landbruget kan tjenes indkomster på linie med dem, der tjenes i andre erhverv, er, at den samlede indsats af produktionsfaktorer indskrænkes.

Spørgsmålet er så, om vor nuværende landbrugsstøtte er den rette til at nå dette mål med. Det er den næppe. Uden på nogen måde at tilsigte en dyberegående vurdering af de nugældende landbrugsstøtteordninger begrænser jeg mig til følgende mere summariske begrundelse for mine tvivl.

Accepterer man, at målet for landbrugspolitikken for den nærmeste i øjeblikket overskuelige fremtid er at styrke omstillingsevnen og at frembringe en given produktion med mindst mulig indsats af produktionsfaktorer, er det afgørende, at landbrugsstøtten ikke virker bevarende på den eksisterende produktionsstruktur.

Desværre kan man ikke komme udenom, at selve det at støtte i sig selv virker konserverende. Det følger af den alment gyldige regel om, at fører man indkomst over fra en gruppe med gode ekspansionsmuligheder til en gruppe med afsætningsvanskeligheder, *modvirker* man en tilpasning af produktionsomkostningerne til de ændrede forhold.

Dette vil naturligvis gælde så meget mere, hvis støtten er sådan indrettet, at den tjener til at bevare produktionssammensætningen indenfor landbruget.

Og det er jo unægteligt en hel del af vor landbrugspolitik.

Det gælder for det første i et vist omfang prisordningerne på hjemmemarkedet. Da de er indrettet sådan, at de vare for vare kompenserer prisnedgange i eksporten, vil de næppe kunne undgå at fastholde så en og så en anden produktion, som man uden prisudligning over hjemmemarkedet ville have skåret ned, enten ved at de mindst effektive havde opgivet eller begrænset deres produktion, eller ved at de mere effektive havde omlagt produktionen til andre varer. Det vil altså netop sige, at man med prisstøtten vare for vare dels risikerer at hæmme de til stadighed nødvendige omstillinger, dels risikerer at fastholde mindre effektive produktioner. Dette sidste betyder på sin side, at *gennemsnitsindtægten* i erhvervet holdes nede. Man kunne jo iøvrigt spørge, om det ikke var bedre salgspolitik at sænke prisen på hjemmemarkedet ned under eksportprisen for varer, det er svært at komme af med, og samtidig hæve hjemmemarkedetsprisen op over eksportprisen for dem, der kan eksporteres til høje priser.

Gennem foderkornimportafgifterne søger man ganske vist at modvirke, at hjemmemarkedstillægene fører til produktionsudvidelse og deraf følgende risiko for pristrykkende eksport. Erfaringen viser imidlertid – jfr. professor J. Vibe-Pedersen i Aarhus Stiftstidendes kronik

d. 12. og 13. august 1966 – at modvirkningen ikke nås fuldt ud. Samtidig kan erfaringen *ikke* vise, hvilke omstillinger man er gået glip af.

Endvidere gælder det om kontantstøtten, at den del, der ydes til nedsættelse af prisen på kunstgødning og som tilskud pr. produceret kg mælk, reelt vil kunne inspirere til øget kohold og øget vegetabilsk produktion – og i hvert fald ikke rummer nogen synderlig stimulans til at bevæge sig bort fra det gældende produktionsmønster og de gældende produktionsformer.

Det samme må uden tvivl siges om jordlovgivningen. Medmindre man i praksis ganske omgår lovens regler, vil det liberaliseringskompromis, man nåede i landbokommissionen, næppe være tilstrækkeligt til ikke at forsinke den tilpasning af ejendomsstørrelser, som er nødvendig for at nå de mest rationelle produktionsmetoder.

Endelig må man erindre, når vi igen tager selve støtten i øjesyn, at den ligesom den støtte, der ligger i skattelettelser for jord og bygninger, uvægerligt har en tendens til at nedfælde sig i højere ejendomspriser. Dette er i sig selv et paradoks, da det kan betyde, at støtten så yderligere må op for at sikre en rimelig forrentningsprocent. Samtidig er det imidlertid en hemsko for generationsskiftet, når ejendommene er dyre at overtage, og det hindrer, at der i forbindelse med generationsskiftet er midler til effektive investeringer.

Alt i alt kan landbrugsstøtten i sin nuværende form næppe stå for en domstol, som ville sætte økonomisk rationalitet i højsædet. Vil man fremme omstillingsevne og effektivitet, må man nok i højere grad indrette sine midler derefter. D.v.s. i højere grad give støtten, så den bruges til at rationalisere i dette ords videste betydning indbefattende stordrift, sammenlægninger o.s.v. Men selv da vil man i sin politik måtte bevæge sig forsigtigt. Det, der er opgaven, er at balancere mellem på den ene side at få landbrugsproduktionen gjort ligeså rentabel som al anden produktion her i landet og på den anden side – for tiden – ikke at få den sat i vejret.

De krav, der i dag stilles til landbruget om at fremstille den stort set givne afsætning med fortsat mindre menneskelig arbejdskraft, er imidlertid uhyre store. Det kan derfor meget vel tage sin tid, inden tilpasningen er så langt gennemført, at der nås så megen balance mellem omkostninger og priser, at landbrugserhvervets udøvere får en indkomst på linie med andre erhvervsudøvere. I den tid kan man i et moderne samfund med hastig vækst i andre erhvervsindkomster ikke komme udenom en støtte udover den, der direkte sigter på rationaliserende investeringer. Skal man undgå, at den konserverer produktions-

struktur og produktionsteknik, må den nok i langt højere grad end nu gives direkte som et persontilskud til den enkelte i hans egenskab af landmand – og nok også til den enkelte i hans egenskab af *forhenværende* landmand. De i debatten fremsatte forslag om støtte til tidlig pensionering og til overgang til andet erhverv er ikke nogen dårlig idé.

Alt i alt er det værd at erindre, at det ikke er en sygdom i samfundsudviklingen, at vi er blevet så dygtige til at fremstille fødevarer, at vi anvender færre og færre mennesker til at sørge for, at vi daglig kan blive mætte. Og det er næppe heller usundt – snarere tværtimod – at vi derefter hellere vil bruge vore yderligere velstandsstigning til andet end mad. Men heri ligge så også, at landbrugets placering i de velstående landes forhåbentlig voksende økonomi må blive mere tilbagetrukket. Ja, man kan vel næsten sige, at jo dygtigere landbruget bliver, jo mindre dominerende bliver dets andel af befolkning og investeringer. For Danmark som landbrugsvareeksportør rejser udviklingen særlige problemer og omstillingskrav. Som afsætningsvilkårene er for den fremtid, der kan overskues, indebærer omstillingskravene også, at man ikke tilrettelægger en politik med sigte på udvidelse af landbrugsproduktionen. Foruden med et fortsat fald i antallet af landbrugsudøvere må vi snarere regne med en begrænsning af det dyrkede areal end med udvidelse. Og såfremt landbrugsinvesteringerne finder sted som led i mere gennemgribede strukturomlægninger, er der næppe heller basis for nogen overvældende stigning i landbrugsinvesteringernes samlede omfang.

Man kan så spørge, om en politik efter disse linier for de nærmeste år ikke vil umuliggøre, at man udnytter eventuelle fremtidige chancer for en *fornyet* stigning i landbrugseksporten. Omend vel de fleste realistiske skøn går ud på, at vor eventuelle indtræden i fællesmarkedet *ikke* indebærer nogen eventyrlig mængdestigning i eksporten, kunne det jo være, at de foran anlagte optimistiske forudsætninger om fremtiden på lidt længere sigt holdt stik. Og det kunne hænde, at det så var industrien, der mødte afsætningsvanskeligheder, mens f. eks. de mindre udviklede lande på deres vej til større velstand kunne aftage en voksende dansk landbrugseksport. Er så ikke al vor flytning af produktionsfaktorer til industrien en fejlinvestering? Og har de ikke direkte *ødelagt* vor mulighed for igen overvejende at blive landbrugsland?

Tiden *kan* vise, at vi har fejlinvesteret. Det er endda sandsynligt. For sådan er det jo altid gået. Mange af de jernbaner, vi anlagde for bare 75 år siden, var set i bilismens lys fejlinvesteringer. Men det vidste man ikke dengang. Og det havde været en hemsko for udviklingen, om de ikke var blevet anlagt.

På samme måde med dagens industriinvesteringer. Selvom Danmarks fremtid skulle ligge i at blive rent landbrugsland, så beror dets økonomiske vækst *i dag* på, at industrien udbygges. Forsømte man det, er det jo en mere end nærliggende mulighed, at vi til sin tid slet ikke ville have kræfter til en eventuelt fornyet omstilling af vor økonomi.

Det krav til omstillingsevne, som er noget væsentligt for landbrugets vilkår, er jo ligeså fuldt et fundamentalt led i vilkårene for vor samlede økonomi. Som et lille land uden væsentlig råstofbasis for vor produktion må vi erkende, at vor velstand til enhver tid beror på en stor udenrigshandel. Skal vi opretholde den, må vi kunne indrette os – på ny og på ny – på de vilkår, der bydes os ude fra.